

РОЛЬ КОМПЛЕКСНОГО МОРФЕМНОГО І СЛОВОТВІРНОГО АНАЛІЗУ В ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ СЛОВОТВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ УЧНЯМИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

О.Д. Кулик

Україна, м. Переяслав-Хмельницький, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Вивчення морфеміки й словотвору має важливе значення для загальнолінгвістичної компетенції школярів, оскільки значною мірою сприяє підвищенню їхньої орфографічної грамотності, ознайомлює із основними способами номінації, із особливостями словотворення, що впливає на активний словниковий запас учнів, а вміння визначати значення словотвірних морфем орієнтує їх на засвоєння граматичної системи мови в цілому.

Словотвір – один із найважчих для засвоєння розділів мовознавства. До того ж, як засвідчує практика, учні, навіть після його вивчення, припускаються багатьох помилок (часто доволі безглуздох!). Основні з них полягають у невмінні правильно визначати твірне слово для похідного, сплутуванні твірної основи з основою слова, у нерозрізненні словотвірних формантів і морфем у складі слова тощо. Під час виконання словотвірного аналізу учням найлегше вдається визначати префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний способи творення, важче – інші види морфологічного способу і найважче – неморфологічні.

Лінгводидактичні й методичні проблеми вивчення словотвору в школі були й залишаються об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців і практиків (О. Біляєв, В. Горяний, В. Горпинич, Н. Грипас, С. Караман, І. Ковалик, В. Мельничайко, І. Олійник, М. Пентилюк, Г. Передрій, М. Плющ, Л. Симоненкова, С. Чавдаров, М. Шанський та ін.).

Така увага вчених до означеної проблеми пояснюється тим, що словотворення відіграє неабияку роль у розвитку мовної компетентності та мовленнєвої комунікації учнів. На жаль, методична наука порівняно недавно почала звертати належну увагу на використання учнями набутих знань і вмінь із словотвору в комунікативних цілях. Адже загальновідомо, що переважна більшість школярів нездатна активно поповнювати лексичний запас, використовуючи засвоєні українські моделі; у їхньому мовленні поширені словотвірні помилки, рідко використовуються учнями емотивні

лексеми, слова суб'єктивної оцінки, побудовані за українськими словотвірними нормами. Очевидно, технологія вивчення словотвору в загальноосвітній школі потребує вдосконалення насамперед у плані розвитку мовлення учнів. На нашу думку, цьому сприяє і вироблення вмінь учнів членувати слова на значущі частини, установлювати способи їх творення, організовувати спостереження за особливостями використання спільнокореневих та похідних слів різної морфемної структури в текстах різних типів і стилів.

Мета статті – довести, що комплексний морфемний і словотвірний аналіз створює підґрунтя для подальшого розвитку та систематизації словотвірних знань учнів основної школи.

Визначення морфемного й словотвірного аналізів по-різному окреслюються вченими. Одні вважають, що вони незалежні один від одного (Н. Арутюнова, В. Головін, В. Гуревич, О. Кубрякова й ін.), інші ж, – що вони взаємозалежні (О. Біляєв, В. Лопатін, М. Пентиліук, Н. Янко-Триніцька, М. Шанський та ін.). Так, Н. Янко-Триніцька вважає, що морфемний аналіз слів базується на словотвірному аналізові ланцюжка послідовно виведених основ (слів), а словотвірний аналіз слова – на зіставленні двох родинних слів і встановлює словотвірну структуру похідного слова, тобто розкриває морфологічні й семантичні відношення між двома основами (словами) [7, с. 19]. Подібне визначення запропонував і В. Лопатін, який зауважив, що перш ніж вивчати морфеми, потрібно спочатку встановити їхній морфемний статус, а це можливо зробити лише шляхом власне словотвірного аналізу [3, с. 213]. На думку М. Шанського, науковий аналіз структури слова, а не механічне членування слова на морфеми, можливий тільки в тому випадку, коли слово розглядається, по-перше, на тлі споріднених слів, а по-друге, у сукупності всіх властивих йому граматичних форм [6, с. 10].

Морфемний і словотвірний мовні аналізи є найважливішими методами теоретико-практичного опрацювання матеріалу і тому знаходять широке застосування. (Зауважимо, що в шкільній практиці морфемний аналіз називають розбором слова за будовою, а словотвірний – словотвірним розбором).

Мета морфемного аналізу – виділити всі морфеми у слові з погляду сучасної мови, установити значення цих морфем, їх роль і функції в аналізованому слові.

Традиційний розбір слова за будовою виконується в такій послідовності:

- 1) з'ясувати лексичне значення слова;
- 2) установити, до якої частини мови воно належить;

- 3) установити, яка форма (змінна чи незмінна) аналізується;
- 4) у змінному слові визначити флексію й основу, пам'ятаючи, що:
 - не завжди флексія стоїть в абсолютному кінці слова (*п'ятисот, вихваляться, ходи-но*);
 - не завжди флексія позначається окремою буквою (*гай – гаї, соловей – солов'ї*);
 - змінне слово може мати нульову флексію (*вікон, рук, материн*);
- 5) визначити характер основи (вона може бути похідною і непохідною);
- 6) визначити корінь;
- 7) вичленувати службові морфи шляхом зіставлення однокореневих і одноструктурних слів.

Таке членування М.Шанський називає принципом «матрьошки» [6].

У завдання морфемного аналізу входить і визначення функції кожного з морфів у слові.

Завданням же словотвірного аналізу є встановлення способу словотворення аналізованого слова, тобто визначення твірної основи та словотворчих афіксів. Повний словотвірний аналіз передбачає виділення і первісної основи ряду слів.

Словотвірний аналіз слова відповідає на питання: від якої твірної основи, за допомогою яких засобів, у якій послідовності (у якому порядку) приєдналися ці засоби, яким прийомом (способом).

У шкільній практиці словотвірний аналіз виконують у такій послідовності:

- 1) визначити слово для аналізу;
- 2) з'ясувати, до якої частини мови належить аналізоване слово;
- 3) з'ясувати його лексичне значення;
- 4) порівняти склад слова з однокореневим чи найближчим спорідненим;
- 5) виявити твірну основу, словотворчі засоби, спосіб творення, його різновид.

Словотвірний аналіз тісно пов'язаний з морфемним, оскільки обидва ці розбори передбачають виділення частин слова і їхню характеристику.

Окрім того, потрібно пам'ятати, що під час морфемного аналізу учні часто відшукують «знайомі» суфікси, і виділяють їх не враховуючи словотвірні зв'язки між словами. Наприклад, у слові *ялтинський* визначають закінчення *-ий*; корінь *ялт-*, суфікси *-ин-* та *-ськ-*. При такому механічному членуванні учні забувають найважливіші функції суфіксів: 1) словотвірну (утворення нових слів) і 2) формотвірну (утворення граматичних форм слів). Правильно виділити суфікси можна тоді, коли

буде встановлено слово, від якого утворене аналізоване слово. Прикметник *ялтинський* утворений від іменника-власної назви *Ялта*, тому морфемний розбір має бути таким:

- для вузівської практики: визначивши закінчення *-ий* і твірну основу *ялт-*, одержуємо інтерфікс *-ин-* і суфікс *-ськ-*;
- для шкільної практики: визначивши закінчення *-ий* і твірну основу *ялт-*, одержуємо суфікс *-инськ-* (ускладнений суфікс *-ськ-*).

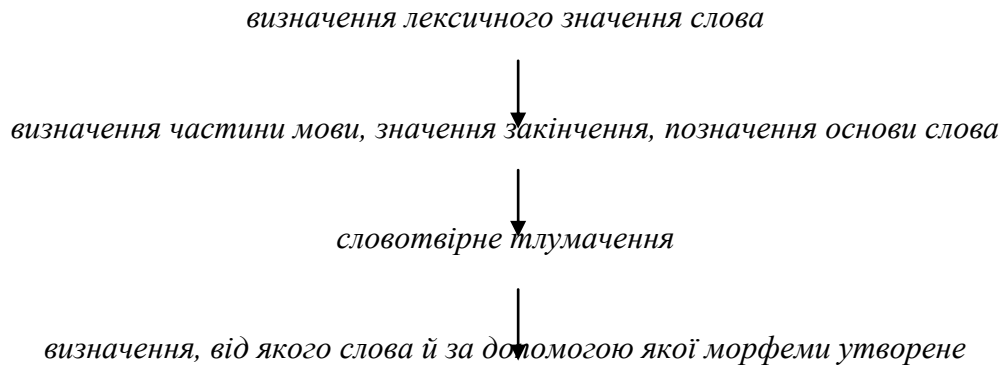
Не можна (!) виділяти *ин* як суфікс, оскільки він нічого не утворює. Словотворчими є лише такі афікси, з якими пов'язуються відповідні словотвірні значення. Як єдині цілісні афікси (суфікси, префікси), вони виділяються і при аналізові будови слова. Отже, під час виділення суфіксів теж необхідно вводити елементи словотвірного аналізу.

Щоб правильно розбирати слово за будовою, треба знати специфіку українського слова, уміти добирати та зіставляти спільнокореневі слова, змінювати форму слова. Інколи буває так, що морфєми в слові достатньо легко визначити, але сказати точно, де закінчується одна і починається друга, складно. О.Земська доводить, що в словах такого типу морфєми кореня і суфікса не зімкнулися, а насунулися. Таке явище вона називає накладанням [2, с. 44]. До них, наприклад, належать прикметники, які утворюються внаслідок накладання словотворчого суфікса *-ськ-* на корінь слова. Відбувається морфонологічне явище фузія (злиття морфєм, що супроводжується зміною їхнього фонемного складу), яке поділяється на два різновиди: на чисте накладання (*Курськ + ськ + ий = курський*) і накладання, що супроводжується чергуванням (*моряк + ськ + ий = моряцький*) і т.д.

Добирати до морфемного аналізу складні слова можна лише після вивчення способів їх творення, тому що їхня морфемна будова тісно пов'язана зі словотвірною структурою. Наприклад, у словах *кашовар*, *славословити*, утворених складанням основ, *о* – інтерфікс, а в словах *вічнозелений*, *широковідомий*, утворених лексико-синтаксичним способом, *о* – суфікс прислівника.

На жаль, у шкільній практиці морфемний і словотвірний аналіз систематично проводяться тільки під час вивчення розділу «Будова слова. Словотвір». Під час вивчення інших розділів шкільного курсу української мови така робота здійснюється фрагментарно. Це відбувається з різних причин: через суттєво більший обсяг матеріалу, який потрібно опрацювати на уроці; недостатню сформованість в учнів базових навичок виконувати морфемний та словотвірний аналізи (а тому й брак часу на уроці); слабку активізацію словникового запасу учнів тощо.

На нашу ж думку, щоб зекономити час на уроці і водночас збагатити лексикон учнів, вплинути на їхній мовленнєвий розвиток, вчитель може запропонувати учням такий комплексний морфемно-словотвірний аналіз, який включає елементи лексичного, граматичного і семантичного. Суть його полягає в послідовному виконанні таких дій:

Першою й неодмінною умовою такого аналізу є увага до значення слова в цілому. Незрозуміле слово не може бути вихідним для виділення в ньому морфем. Іноколи ж учні нечітко розуміють семантику слова або й зовсім не усвідомлюють її.

Так, на уроці рідної мови в 10-му класі вчитель запропонував пояснити значення поданих слів. *Анчоус* – вважають рослиною три особи, а шість – почули це слово вперше; *ажурний* – пояснюють як «солодкий», «кучерявий», «покриття для посуду»; *брошура* – «робочий зошит», «реклама»; *жолудь* – «продукт», «овоч»; *журі* – «коли сидять в КВН»; *жужелиця* – «моторчик», «бджола»; *парашут* – «рюкзак для стрибків», «коли стрибають із літака», «на чому спускаються з літака»; *чалма* – «співачка», «державка», «спідниця», «актриса», «капелюх»; *шуруп* – «залізна деталь», «те, що вкручують», «цвях з різьбою»; *шавлія* – «тканина», «національність», «дерево» [4, с. 39–40]. Спостерігається така тенденція: учні, з'ясувавши, що значення слова їм невідоме, добирають замість нього інше, співзвучне, інтуїтивно покладаючись на власний досвід, замість того, щоб знайти тлумачення в словнику.

Окрім того, невірне визначення лексичного значення слова може спричинити помилки під час морфемного членування. Наприклад, омонімічні слова:

1) омографи *пóверх* (іменник) у значенні «частина будинку» має нечленовану основу (*З сіней направо й наліво йшли сходи на перший поверх* (І. Франко), а *повéрх* (прислівник) у значенні «зверху чого-небудь» є похідним словом, у структурі якого виділяється корінь *-верх-* і префікс *по-* (*Несторова закуталась у хустину, одягла при допомозі Нестора шубу поверх* (І. Вільде);

2) омоформи *замóк* (іменник) у значенні «пристрій для замикання дверей у приміщеннях, дверцят шафи, скринь, шухляд і т. ін.» має нечленовану основу (*Скриня*

Макушина відчинена, розбитий замок лежить біля неї на долівці, а над скринєю стоїть... Левко! (Г. Квітка-Основ'яненко), а замо́к (дієслово минулого часу чоловічого роду однини) у значенні «замокати вбираючи в себе воду, вологу, ставати мокрим, вогким; намокати» є похідним словом, у структурі якого виділяється корінь -мок-, і префікс за- (У видолинках чебрець поліг, замок (За К. Гордієнком).

З метою з'ясування парадигми слова потрібно зробити частковий граматичний розбір. Наприклад: садівник – іменник, змінюється за числами і відмінками: садівники, садівникові, садівника й т.д. Частина слова, що змінюється, і є закінченням. У цьому випадку воно нульове, указує на називний відмінок, однину, чоловічий рід. Основа слова, як навчає шкільна граматики, це частина слова, що залишається після виділення закінчення, тому основа змінюваного слова виявляє не тільки його лексичне, але й деякі граматичні значення, що виражаються формотвірними афіксами. Далі, з метою правильного виділення кореневої морфемі й афіксів, необхідно дати словотвірне тлумачення слову. Подібна робота повинна підвести учнів до усвідомлення єдності трьох сторін словотвірних афіксів: форми (однакове написання афіксів), значення (кожний словотвірний афікс передає певне значення, що відбивається в лексичному значенні слова), функції (усвідомлення словотвірної ролі афіксів).

Так, здійснюючи тлумачення слова садівник (фахівець із садівництва, особа, що вирощує та доглядає садові рослини) учням легко виділити структурні елементи в його складі (*сад+ів+ник*) і вказати значення, що вносять суфікси *-ів*, *-ник* у слова даного словотвірного типу (позначення особи за родом занять). Для підтвердження правильності висновків необхідно зіставити слово з однокореновими словами і словами того ж структурного типу: 1) *присадибний, садовий, посадка*; 2) *лісівник (лісник), працівник, газівник*.

Унаслідок систематичного проведення такого комплексного морфологічно-словотвірного аналізу учні усвідомлюють, що в результаті словотворення з'являється слово з новим лексичним значенням, що кожне слово оформляється як та чи інша частина мови, що в системі кожної частини мови є свої особливості словотворення.

Отже, комплексний морфемний і словотвірний аналіз дає змогу: 1) навчити учнів не тільки членувати слова за їх морфемним складом, а й визначати від якого слова або від якої основи і як утворилося те чи інше слово, який смисловий відтінок вносять у його зміст суфікс, префікс; 2) аналізувати й синтезувати конкретні мовні явища; 3) допомагає попередити помилки, пов'язані з орфографічним аналізом; 4) дає змогу легко впізнавати морфологічні явища (тому, що морфема зазвичай співвідноситься з

певною частиною мови), уникнути помилок у словотвірній структурі слів, опанувати норми літературної мови; 5) розвиває мовне чуття і здатність мислити; 6) усвідомлено сприймати процеси формотворення і словозміни, важливі для граматичної системи української мови.

Проведена розвідка не вичерпує повністю питання порушеної проблеми. Її подальше дослідження сприятиме скороченню існуючого нині розриву між шкільною і вузівською методикою засвоєння словотвірної системи української мови.

Література:

1. Гопштер Є. Комунікативно-діяльнісний напрям вивчення словотвору / Є. Гопштер // Українська мова і література в школі. – 2005. – №5. – С. 6–8.
2. Земська О. А. Про одну особливість поєднання словотвірних морфем в українській мові / О. А. Земська // Вчені записки Харківського педінституту. – Харків, 1998. – С.40–47.
3. Лопатин В.В. К соотношению морфемного и словообразовательного анализа / В.В. Лопатин // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч.1. – Самарканд, 1972. – С. 212–217.
4. Меркулова Н.Е. Работа с незнакомыми словами на уроках русского языка и литературы / Н.Е. Меркулова // Русский язык, литература и культура в школе и вузе. – 2010. – №1 (31). – С. 38–41.
5. Чемоніна Л. Функціонально-стилістичний підхід до вивчення морфеміки і словотвору як засіб реалізації спадкоємності між освітніми ланками / Л. Чемоніна // Українська мова і література в школі. – 2007. – №6. – С. 2–6.
6. Шанский Н.М. Разбор слова по составу / Н.М. Шанский // Русский язык в школе. – 1968. – №3. – С. 9–17.
7. Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русском языке / Янко-Триницкая Н. А. – М.: Индрик, 2001. – 504 с.